

СИДЕЛЬНИКОВА Л. В.

Київський національний лінгвістичний університет

ФОНЕТИКО-ГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КЛАСИЧНОЇ ТА ВУЛЬГАРНОЇ ЛАТИНСЬКОЇ МОВ

У статті розглянуто основні особливості фонетико-графічної системи латинської мови, встановлено фонографічний інвентар для передачі голосних та приголосних фонем, охарактеризовано функціональне навантаження графем латинського письма.

Ключові слова: латинська мова, фонографічний інвентар, графема, писемне мовлення.

В статье рассматриваются основные особенности фонетико-графической системы латинского языка, установлено фонографический инвентарь для передачи гласных и согласных фонем, охарактеризована функциональная нагрузка графем латинского письма.

Ключевые слова: латинский язык, фонографический инвентарь, графема, письменная речь.

The article observes the peculiarities of phonetico- graphic system in Latin, the identification of main graphic resources for transfer the vowel and consonant phonemes, to the analysis of functional capacities of the different graphems in Latin writing.

Key words: *Latin*, graphic resource, graphem, written language.

Актуальність дослідження. Як відомо латинська мова дала народження всій групі романських мов, зокрема, французькій, іспанській, італійській, португальській, молдавській, румунській тощо. Переважна кількість вищеназваних мов для передачі своїх писемних повідомлень використовують латинський алфавіт. Разом із тим, кожна окрема романська мова володіє власним графічним інвентарем, який розвивався згідно з фонетичними явищами, які відбувалися у мові. Проте, для того, щоб з'ясувати та пояснити ті чи інші фонографічні явища у системах письма романських мов, необхідно звернутися до графічної традиції класичної та вульгарної латини.

Зауважимо, що у сучасній мовознавчій науці питання розвитку та впливу латинської мови на становлення французької літературної мови привертають постійну увагу багатьох лінгвістів. У працях відомих вчених були досліджені основні особливості фонетичного (М. Нідерман [1], О. М. Белов [2], Я. М. Боровський, О. В. Болдирев [3]), граматичного (К. О. Тананушко [4], З. О. Покровська, Н. Л. Кацман [5]) та лексичного (О. В. Граник, Г. І. Шевченко [6], І. С. Розенталь, В. С. Соколов [7]) рівнів класичної латинської мови. Тим

не менш, у науковій літературі не існує спеціального дослідження, яке б було присвячене вивченню фонографічних особливостей класичної та вульгарної латини.

Таким чином, актуальність представленого дослідження полягає у загальній спрямованості наукових досліджень у вивченні основних шляхів становлення романської писемності, зокрема, французької, а також з відсутністю цілісного та ґрунтовного аналізу особливостей графічної системи класичної та вульгарної латинської мови.

Об'єктом дослідження є графічна система класичної та вульгарної латинської мови, а **предметом** – фонетико-графічні особливості та фонографічний інвентар класичної і вульгарної латини.

Метою статті є виявлення особливостей фонетико-графічної системи латинської мови, встановлення фонографічного інвентаря для передачі на письмі голосних та приголосних фонем класичної та вульгарної латини, визначення основних функції латинських графем.

У класичній латині, як і у багатьох індоєвропейських мовах, розрізняють довгі та короткі голосні. Довгий голосний прийнято позначати надрядковим знаком “~” (наприклад, *ā*), а короткий – знаком “˘” (наприклад, *ă*). Довгий звук був вдвічі протяжний ніж короткий. Кількість (тобто відносна тривалість – довгота або короткість) голосного слугувала засобом розрізнення смислу (наприклад, *līber* – вільний, *liber* – книга; *sēro* – пізно, *sĕro* – я сію), засобом вираження граматичної форми (*vĕnit* – він приходить, *vēnit* – прийшов) та у багатьох випадках визначало місце наголосу у слові. Отже, короткість чи довгота голосних відігравали фонологічну роль і впливали на значення латинських слів

У класичній латинській мові існували монофтонги (одноголосні) та дифтонги (двоголосні, тобто сполучення двох різних голосних, які вимовляються як один склад). 10 латинських монофтонгів (5 довгих та 5 коротких) фіксувалися шістьма однолітерними графемами. Таким чином, літера **a** передавала на письмі два звуки [ā] і [ă], літера **e** – звуки [ē] та [ĕ], літера **i** – [ī] та [ĭ], літера **o** – [ō] і [ō], літера **u** – [ū] та [ū].

Дифтонги, яких нараховують у латинській мові чотири (*ai*, *ei*, *ae*, *oe*) відображалися на письмі відповідними диграфами (складовий

писемний знак, який складається з двох літер та позначає один звук). Разом з тим, дві латинські диграфи *ae* та *oe* не завжди передавали дифтонги. Для того, щоб графічно відтворити окрему вимову кожної з зазначених літер над ними ставилися знаки розрізняння (діакритичні): дві крапки (трема) або знак, який позначає кількість голосного *e* (˘, ˙). Наприклад, *aër*, *aēr* (два склади *á-er*); *poëta*, *poēta* (три склади *po-é-ta*); *soëto*, *soēto* (три склади *só-e-to*); *soërceo* (чотири склади *co-ér-ce-o*).

Також слід нагадати, що деякі латинські дифтонги також зазнали певних змін, а саме монофтонгізацію. Так, дифтонг *ae* став вимовлятися як відкрите [e], наприклад, *caelu* > *celu*, а *oe* як закрите [e].

Серед вищезазначених приголосних літери **b**, **d**, **l**, **m**, **n**, **p** відтворювали відповідні проривні фонемі [b], [d], [l], [m], [n], [p], внаслідок чого фонемі з графемами утворювали біективний зв'язок. Інші латинські приголосні **c**, **k**, **q**, **t**, **r** (за винятком **g**) брали участь у процесі редуплікації графем.

У латинській мові класичного періоду графема **c** у всіх положеннях позначала звук [k]. З IV-V ст. н.е. відмічалися випадки переходу звука [k] в африкату [ts] перед **e** та **i**, значно пізніше таке явище зазнало значного поширення у мові. Це відобразилося у вимові графемі **c** у французькій і англійській мовах, а у німецькій мові при відтворенні запозичень з латині використовуються дві різні літери: **k** – у запозиченнях з античної епохи та **z** – у словах, які були опановані у середні віки книжним шляхом.

У латинській мові існує два способи прочитання букви **c**: так зване “класичне”, при якому **c** промовляється у всіх положеннях як [k] і традиційне, яке виникло у пізній латині та закріпилося у нових мовах. Отже, графема **c** перед голосними **e**, **i**, **u** та дифтонгами *ae*, *oe* читалася як [ts] (традиційне прочитання), у інших випадках (класичне прочитання) – як [k].

Латинська графема **k** зустрічається досить рідко, як правило, на початку слів латинського походження, а особливо у тих випадках коли потрібно передати звук [k] перед голосними **e**, **i**, **u**. Наприклад: *Kalium*, *kurilensis*.

Графема **l** передавала дзвінкий щілинний пом'якшений звук [l'], наприклад, *lex*, *salve*.

Звук, який зображено знаком **ŋ** на мав у латинському алфавіті окремої спеціальної літери, а зображувався за допомогою знаку **n** (перед чистити проривними заднєязичними) та **g** (перед **n**). Отже, у цьому випадку графеми **n** та **g** були графічними синонімами, оскільки передавали один й той самий звук.

Літера **g** класичного періоду відтворювала проривну фонему [g] у будь-якій позиції, наприклад, *legi, geris*. Пізніше графема **g** стала поліфоном, оскільки фіксувала на письмі фонему [g] у позиції перед голосними **a, o, u**, а також звук [j] перед голосними **e, i, u**.

Літера **h** передавала відповідний фрикативний звук [h]. Слід зауважити, що графема **h** вимовлялась з придином, а згодом зовсім зникла з вимови, як і монограма **m** у позиції в кінці слова.

Літера **r** звучала розкотисто та відтворювала відповідний латинський дрижачий звук [r].

Літера **s** у будь-якій позиції відбивала щілинний звук [s], але пізніше перед приголосним, на початку та в кінці латинських слів, а також у словах грецького походження, що потрапили у словниковий склад латини, на стику префікса та кореня промовлялася як [s]. Наприклад: *scala, sol, philosophia, absolvo*. Між двома голосними, а також у деяких випадках у сполученнях **sm, ns** (якщо вона сусідить з голосною) прочитувалась як [z].

Літера **t** у класичній латині у всіх положеннях читалась як [t], наприклад, *oratio, mutitio, totaliter*. Згодом звук [t] у комбінації з буквою **i** перед голосною почав вимовлятися як [tsi] за умови, що перед **t** не стояли монограми **s, t, x**. Наприклад: *ratio, initium*, але *bestia, mixtio*.

Літера **z** у латинській мові зустрічалася дуже рідко, винятково у словах грецького походження та відображала відповідний звук [z]. Іноді зустрічалися випадки, коли зазначена графема передавала звук [ts], особливо на початку слова, як наприклад у слові *Zincum*.

Латинська літера **x**, що походить від грецької мови (Ξ ξ), фіксувала комбінацію фонем [ks] та з часом було запозичена французькою, провансальською, італійською та іспанською мовами.

Дві букви **v** та **j** не вживалися у класичній латині. Відповідні приголосні звуки передавалися літерами **u** та **i**. Наприклад: *uenio* замість *venio* (йти), *ianua* замість *janua* (двері).

Латинська мова нараховує незначну кількість диграфів, що передавали приголосні фонем. Це, як правило, стосувалося додаванням літер **u** або **h**. До них належать три графеми **qu**, **gu** та **su**. Слід зауважити, що у латинській мові літера **q** взагалі вживалася лише у сполученні з **u**. Отже, графема **q** у сполученні з ненаголошеною напівголосною **u** утворювали диграф, який промовлявся як [k^w]: *quinque*, *aqua*. У випадку коли літера **u** була наголошеною, вона виступала голосною, а замість **q** зображали графему **c**, як у слові *cui* ['kúí] на відміну від *qui* ['qwí]. Та сама ситуація відбувалась з графемою **g** у позиції перед голосною **u** – [g^w] у слові *lingua*.

Диграма **su** перед голосним, з яким вона утворювала одиниці склад, як правило перед голосними **a** та **e**, передавала звук [s^w], наприклад: *suavis*, *suadeo*, *suesco*.

Чотири латинські диграфи **ph**, **th**, **rh**, **ch** які містять у собі літеру **h** зустрічаються винятково у запозиченнях з грецької мови. Зазначені диграми відповідно передавали такі фонем: графема **ph** – щілинний звук [f], графема **th** – проривний [t], графема **rh** – дрижачий [r] і графема **ch** комбінацію фонем [k^h], наприклад: *philosophia*, *theatrum*, *rhetor*, *schola*. Слід зауважити, що у латинській була відсутня фонема [j], а її характерний для французької мови графічний запис **ch** фіксувався за допомогою комбінації фонем [k^h]. Враховуючи механізм вимови монограми **h**, її важко назвати звуком, а лише знаком придиху.

Зауважимо, що у класичній латині зустрічаються випадки подвоєння приголосних, які не слід розглядати як окремі диграфи, оскільки подвоєнні літери читалися окремо. Таким чином, подвоєнні літери представляли собою дві окремі графеми.

Таким чином, фонографічний інвентар класичної латинської мови для відтворення голосних фонем містив 6 однолітерних графем для передачі 10 голосних та 4 дволітерні графеми для позначення 4 дифтонгів. Фонографічний інвентар для відтворення приголосних фонем латинської мови складався з 14 однолітерних та 7 дволітерних графем. Повним графічним комплексом для передачі латинських фонем стали 37 графеми, з них 26 однолітерних та 11 дволітерних. Існування невеликої кількості дволітерних та відсутність трилітерних та чотирьохлітерних графічних комплексів свідчить про те, що

латинська мова уникає складних звуків і написань, орієнтуючись на правила милозвучності мови та відносної простоти графіки.

Використання супраграфемних знаків *трема* або знаків *короткості* чи *довготи* над літерами для передачі голосних фонем свідчить про застосування фонетичного принципу правопису латинських слів, оскільки ці діакритичні знаки мали на меті проілюструвати окрему вимову зазначених літер.

Не дивлячись на той факт, що у більшості випадків латинська мова все ж таки дотримується фонетичного принципу правопису (чіткої відповідності між літерою та звуком), у неї спостерігаються й перші позиційні ознаки графіки, коли графеми отримували додаткові звукові відповідники залежно від позиції, яку вони займали у слові (наприклад, такі латинські літери як *c* і *s*). Зустрічалися поодинокі несистематичні випадки поліграфії (одна фонема має кілька графічних варіантів). Так, наприклад, всі однолітерні графічні комплекси, які передавали голосні мали по два відповідника. Це пояснюється тим фактом, що кожна голосна фонема мала свою кількість (довготу та короткість). Літери *u* та *i* мали й третій відповідник (звуки [v] та [j]), оскільки заміщали літери (*v* та *j*), які ще не існували у латині класичного періоду. У системі консонантизму латинська проривна фонема [ŋ] могла відобразитися двома літерами: *n* або *g*. Так само як і звуки [f], [r], [t] також мали два графічних варіанти: відповідну літеру з алфавіту та сполучення з літерою *h* (*ph*, *rh*, *th*).

У класичній латині наголос був мелодійним, тому голосні розрізнялися за висотою тону голосу. У народній (або вульгарній) латині характер наголосу змінився та перетворився з мелодійного у тонічний або динамічний (видихальний). Це зумовило й зміни у характері фонем народної латини: голосні стали розрізнятися за силою видиху. Таким чином, мелодійний наголос класичної латинської мови було замінено наголосом, який потребував витрати сил та зумовив появу нових диференційних ознак голосних фонем і нової характерної фонетичної риси – тембру звуку. Динамічний наголос надав можливість розрізнявати ненаголошені та наголошені голосні.

Зміна характеру наголосу призвела до відновлення кількісного розрізнення голосних народної латини, голосна під наголосом стала

більш довгою, ніж наголошена. Ця трансформація відбилася й на структурі складу. Голосна у відкритому складі стала більш довшою, ніж голосна у закритому складі. Таким чином, голосні, які фонологічно протиставлялися за тембром отримали два різновиди згідно із структурою складу: *довгі*, у відкритому складі та *короткі* у закритому складі.

Отже, фонетична система народної латини значно спростилася, 12 голосних класичної латини скоротилися до 7.

Як правило, короткі голосні стали відкритими, тоді як довгі – закритими, за винятком *ā* та *ā*, які перетворилися у *a* без жодного якісного розрізнення. Дифтонги *ae* і *oe* стиснулися, тоді як дифтонг *au* зберігався у мові до VIII ст. Слід зазначити, що представлена система вокалізму вульгарної латини сформувалася к III-IV ст.

Довгі наголошені голосні у цей період (III-IV ст.) перетворюються у нові романські дифтонги, тоді як голосні у закритому складі залишаються без змін. Перші дифтонги розвинулися з відкритих голосних [e] та [o], які утворили висхідні дифтонги, другий елемент яких був наголошеним. Наприклад: голосна відкрита фонема [e] розвинулася у дифтонг [ie]: *pede* > *piet*, *petra* > *pietre*, *bene* > *bien*, *mel* > *miel*, *tepidu* > *tiede*, тоді як відкритий звук [o] перетворився у дифтонг [ue]: *bove* > *buef*, *populu* > *pueble*, *novem* > *nuove* > *nuof*, *cor* > *cuor* > *cuer*. У романському мовознавстві цей процес отримав назву “перша дифтонгізація”.

Дифтонгізація закритих голосних у відкритому складі відбулася пізніше у VI ст. вже у гало-романський період та отримала назву “друга дифтонгізація”. Закриті голосні перетворилися у низхідні дифтонги, перший елемент яких був носієм наголосу. До таких голосних належали закриті [e] та [o]. Так, закриті [e] розвинулося у дифтонг [ei], наприклад: *me* > *mei*, *(h)abere* > *aveir*, *fregdu* > *freit*. Закрита фонема [o] перетворилася у дифтонг [oi], наприклад, *flore* > *flour* > *fleur*.

До нових дифтонгів, які походять від наголошених голосних у відкритому складі слід додати певну кількість дифтонгів та трифтонгів, що виникли у результаті поєднання наголошеної голосної з фонемою [i]. Наведемо декілька прикладів: два трифтонги [aie] та [eie], які на письмі фіксувалися відповідними триграмами,

наприклад, *plaga* > *plaie*, *legat* > *leiet*, а також два дифтонги [ai] та [ie], які графічно виражалися за допомогою відповідних диграм, наприклад, *mica* > *mie*, *lactu* > *lait*.

Говорячи про дифтонгізацію голосних, слід підкреслити, що для утворення дифтонгів необхідно було реалізувати одночасно дві умови: по-перше, голосна повинна бути під наголосом, а по-друге, знаходитися у відкритому складі. Ця особливість стала фундаментальною у розвитку фонетичної системи французької мови. У інших романських мов дифтонгізація торкнулася й голосних у закритих складах.

Процес дифтонгізації зазнала й голосна фонема [a], проте вона отримала різний розвиток залежно від позиції, яку вона займала у слові. Так, якщо [a] знаходилась у постпозиції з носовою **n** або **m**, вона перетворювалась у дифтонг та ставала носовою. Наприклад, **a + n** > **āi** *manu* > *māin*, *rapet* > *rāin*, якщо [a] знаходилась після палатального приголосного **k**, вона трансформувалася у носовий дифтонг, наприклад *sane* > *chiēn*.

Таким чином, парадигма багатолітерних графічних комплексів народної латинської мови почала розширюватися у гало-романський період за рахунок появи нових дволітерних графем – *ie*, *ue*, *ei*, *oi*, *ai*, які передавали відповідні дифтонги, а також нових трилітерних графем *aie* та *eie*, графічна функція яких також полягала у фіксуванні відповідних трифтонгів. Отже, фонографічний інвентар народної латини для передачі на письмі голосних фонем складався з:

5 однолітерних графем: **a**, **e**, **i**, **o**, **u**, дві з яких були поліграфами, оскільки фіксували два звуки. Літера **e** відображала відкритий [e] та закритий [e̞], так само як і літера **o** передавала відкрите [o] та закрите [o̞];

6 дволітерних графем: **au**, **ie**, **ue**, **ei**, **oi**, **ai**, які також графічно відбивали відповідні дифтонги. Крім того сполучення *ie* та *ai* були поліграфами, оскільки у певних позиціях також відображали й носові дифтонги;

2 трилітерні графеми: *aie*, *eie*, що передавали трифтонги.

У системі консонантизму народної латини також відбуваються значні зміни, зокрема, зникнення придихового **h**, стягнення кінцевих приголосних, асиміляція та спрощення певних груп приголосних, зміни у приголосних, що знаходяться між двома голосними (перехід

[b] у фрикативну фонему [v], перетворення глухих приголосних у дзвінки [p] > [b], [t] > [d], [k] > [g], [s] > [z]), пом'якшення приголосних [g], [d], [l], [n], [k], [t] перед голосними, виникнення двох нових приголосних звуків – аффрикатів [ts] та [dž], тощо.

Проте всі зазначені зміни не спричинили появу нових графічних комплексів, а тільки збільшили кількість поліфонічних графем, які мали кілька звукових відповідників у народній латині. Літера *c* була графічним еквівалентом дзвінкого [k] та аффрикати [ts]. Літера *g* була графічним аналогом звуків [g] та аффрикати [dž]. Поліфонія свідчить про позиційний характер латинської графіки.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Результати проведеного дослідження дозволили нам дійти висновку про те, що домінуючим принципом письма латинської мови залишався фонетичний, при якому єдиною основою для написання слів слугувала вимова. Ця теза пояснюється тим фактом, що у переважній кількості випадків латинський звук мав єдиний засіб позначення. Тоді як графічна система народної або вульгарної латинської мови характеризувалася поліфонією та позиційним характером. Саме ці два принципи графіки, що беруть свій початок у народній латині, заклали підвалини сучасної орфографічної системи французької мови. У подальшому **перспективним** представляється детальне вивчення фонографічного інвентарю старофранцузької мови з метою встановлення шляхів розвитку основних принципів орфографії сучасної французької мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Нидерман М.* Историческая фонетика латинского языка / Макс Нидерман. – М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1949. – 190 с.
2. *Белов А. М.* Латинское ударение (проблемы реконструкции) : автореф. дис. на соиск науч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.14 “Классическая филология, византийская и новогреческая филология” / Алексей Михайлович Белов ; Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. – М., 2005. – 28 с.
3. *Боровский Я. М.* Латинский язык / Я. М. Боровский, А. В. Болдырев. – М. : Высшая школа, 1975. – 479 с.
4. *Тананушко К. А.* Lingua Latina : [учебник латинского яз.] / К. А. Тананушко. – М. : Высшая школа, 2002. – 385 с.
5. *Покровская З. А.* Латинский язык / Заря Алексеевна Покровская, Нина Лазаревна Кацман. – М. : Высшая школа, 1987. – 367 с.
6. *Граник А. В.* Латинский язык. Lingua Latina / А. В. Граник, Г. И. Шевченко. – Мн. : БГУ, 2004. – 247 с.
7. *Розенталь И. С.* Латинский язык / И. С. Розенталь, В. С. Соколов. – М. : Норма, 2004. – 320 с.